

NORNA-RAPPORTER 91

Navne og skel – Skellet mellem navne

Rapport fra Den femtende nordiske
navneforskerkongres på
Askov Højskole 6.–9. juni 2012

Bind 2

Redigeret af Birgit Eggert og Rikke S. Olesen
under medvirken af Bent Jørgensen

With summaries in English or German

NORNA-FÖRLAGET
UPPSALA 2015

NORNA-rapporter 91 – Bind 2

Udgivet af Afdeling for Navneforskning, Nordisk Forskningsinstitut,
Københavns Universitet i samarbejde med NORNA.

© Respektive forfattere

Trykt med bidrag fra Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk
folkkultur i Uppsala.

ISSN 0346-6728

ISBN 978-91-7276-091-2

Sat med Times New Roman

Grafisk opsætning: Torben Christiansen, København

Omslag og omslagsfoto: Bo Nissen Knudsen, København

Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri A/S

För bedömning av manuskript till bidrag i NORNA-rapporter anlitas även
utomstående vetenskapliga granskare.

Abstract

Navne og skel – Skellet mellem navne. Rapport fra Den femtende nordiske
navneforskerkongres på Askov Højskole 6.–9. juni 2012. Bind 1 og 2. Redige-
ret af Birgit Eggert og Rikke S. Olesen under medvirken af Bent Jørgensen
(Names and borders –The border between names. Proceedings from The 15th
Nordic Name Research Congress in Askov, June 6–9 2015. Vol. 1 and 2.
Edited by Birgit Eggert, Rikke S. Olesen in collaboration with
Bent Jørgensen). NORNA-rapporter 91. 275 + 267 pp. Uppsala 2015.
ISBN 978-91-7276-090-5 (vol. 1) and 978-91-7276-091-2 (vol. 2).

The 15th Nordic Name Research Congress was held in Askov in South
Jutland, Denmark, from the 6th to the 9th of June 2012. The congress was
arranged by the Name Research Section at the Department of Nordic Research
at the University of Copenhagen. Personal names, place-names, ship names,
commercial names, urban names and other onomastic topics connected to the
congress theme “Names and borders – The border between names” – in
addition to methodological and theoretical problems were discussed by the 59
participants from Denmark, the Faroe Islands, Finland, Greenland, Iceland,
Norway and Sweden. The congress proceedings contain 30 of the 38 congress
papers plus 3 papers that were unfortunately prevented from being read at the
congress.

Keywords: congress proceedings, proper names, onomastics, name research,
place-names, personal names, name definition, name variation, urban names,
ship names.

Indhold i bind 2

Stednavnebidrag

TERHI AINIALA

Att identifiera platser och diskutera namn:

bruket av ortnamn i samtal 11

SOFIE LAURINE ALBRIS

Navngivning og bebyggelsesforandring.

Nybøl og et arkæologisk perspektiv på stednavnes
tilblivelse og død 25

MARIA MØLGAARD BJØRN

Danmark – et bjergigt land? Om topografisk stednavne-
forskning og bebyggelsesnavne med efterleddet *-bjerg* 41

LISBETH EILERSGAARD CHRISTENSEN

Stednavne og arkæologi omkring Jelling i Østjylland 59

GILLIAN FELLOWS-JENSEN

Danske navnetypers overskridelse af Danelagsgrænsen 81

JOHNNY GRANDJEAN GØGSIG JAKOBSEN

Rekonstruktion af middelalderens sognegrænser.
Overvejelser baseret på casestudies fra Nordvestsjælland
og Falster 97

VIDAR HASLUM

Navnetypers geografi og kronologi. Hvor finner man
de tydeligste grensene? 123

BOTOLV HELLELAND	
<i>Bytesbekk og Trettetjørn. Stadnamn som uttrykk for forlik</i>	
og motsetning	143
KRISTINA NEUMÜLLER	
I gränslandet mellan tal och skrift.	
Om relationen mellan namnbruk och namnbelägg	161
ANNIKA NILSSON	
Språkliga och kognitiva gränsers inverkan	
på ortnamnsförändring	171
ELIN PIHL	
Ägonamn i gränstrakter – överlevare eller dagsländor?	183
LINE SANDST	
By. Rum. Grænse. Et forstudium af sproglige byer-i-byen	199
SVAVAR SIGMUNDSSON	
Stednavne og vulkaner	219
INGE SÆRHEIM	
Stadnamn og dialektskilje	231
MARIA VIDBERG	
Gatunamnkännedom i en tvåspråkig miljö	245

Rekonstruktion af middelalderens sognegrænser

**Overvejelser baseret på casestudies
fra Nordvestsjælland og Falster**

JOHNNY GRANDJEAN GØGSIG JAKOBSEN

Sognet er vor ældste endnu eksisterende områdebetegnelse for inddeling af kongeriget i administrative enheder. Det gamle nordiske ord *sokn* betyder egentlig 'søgning', og betegnelsen blev i første omgang brugt som en gruppebetegnelse på de mennesker, der søgte til samme kirke, siden om det tilknyttede geografiske område. I et sogn skulle der være en kirke med en kirkegård og en tilknyttet sognepræst. Sognestrukturen kan føres tilbage til årtierne omkring år 1100 – i Danmark akkurat som i det øvrige Europa. De første danske omtaler af sogne er dog først fra 1170'erne. Da hovedparten af Danmarks landsognekirker bygningsmæssigt i deres ældste bestanddele kan dateres til perioden 1100–1250, har sognestrukturen formentlig også i vidt omfang fundet sin omrent færdige form i første halvdel af 1200-tallet. Dette hænger blandt andet sammen med indførelsen af den sognekirkelige afgift tienden i 1100-tallet, idet det herefter var forbundet med økonomiske vanskeligheder at udskille nye sogne af de gamle. Fuldstændig fastlåst var sognestrukturen dog aldrig, og der har lige siden fundet sammenlægninger, udskilninger og grænseforskydninger sted (Dahlerup 1971; Nyborg 1986; Blaaberg 1992; Pedersen 1999; Dam & Jakobsen 2008 s. 60–61).

Det var som udgangspunkt bisperne, der fastlagde hvilke gårde og landsbyer, der skulle sognes til hvilken kirke, og dermed også bestemte sognets arealmæssige størrelse. Der var som sådan ingen fast standard, men to forhold trak i hver sin retning. Det var i Kirkens interesse, at ingen fik længere til kirke end højst nødvendigt, men da den daglige drift af sognekirken påhvilede sognets tiendedydere, var det tillige nødvendigt, at sognet var stort nok til at kunne underholde såvel præst som kirke. Sognets størrelse afspejler således befolkningskoncentrationen og økonomien på sognedannelsesstedspunktet; i fattige egne med langt mellem gårdene måtte sognene blive store, i rige egne med mange gårde

kunne sognene blive relativt små. Et studie af Danmarks nutidige sognenet viser derfor tydelige forskelle landsdelene imellem med meget store sogne på de magre hedejorder i det centrale Jylland sammenlignet med mere frugtbare egne (se figur 1). Man skal dog som altid i historisk-geografisk sammenhæng vare sig for alt for deterministiske sammenhængstolkninger. Således har Mats Anglert i Skåne fundet tendens til, at også områder med mange middelalderlige hovedgårde ofte havde en usædvanlig høj kirketæthed, hvorfor han fandt belæg for en formodning om, at bisperne ikke var upåvirkelige over for pres fra lokale stormænd, der på et tidspunkt i sognedannelsesprocessen kan have set fordel i at lade deres private hovedgårdskapeller opnøje til sognekirker – og at der dermed kunne tænkes oprettet flere og mindre sogn end befolningsgrundlaget og økonomien reelt retfærdiggjorde (Anglert 1995 s. 181–183. Også Sawyer 1988 s. 41).

Sogne har således udgjort den vel nok mest centrale områdeenhed for middelalderens befolkning. For forskning og præsentation af middelalderens kirkehistorie i særdeleshed og samfundshistorie i almindelighed vil det derfor ofte forekomme overmåde nyttigt at kunne inddrage en kortlægning af den middelalderlige sognestruktur. Men i hvilket omfang er det reelt muligt? De eksakte sognegrænseforløb og dermed sognenes arealer kendes i Danmark først i kartografisk form med udskiftningskortene fra perioden ca. 1780–1820. I matriklerne fra 1600-tallet oplyses det for hele landet (på nær Sønderjylland og Bornholm) hvilke landsbyer og dermed hvilke ejerlav, der hører til hvilke sogn. Da også ejerlavsgrenserne kendes fra kortlægningen omkring år 1800, har Karl-Erik Frandsen (1984) på sine kort over *Danmarks administrative inddeling anno 1682–83* også rekonstrueret datidens sognestruktur. Der findes ingen komplet liste over sogn i middelalderen for hele konigeriget, men omtrent halvdelen af landet er dækket med lister over sognene i Roskilde, Ribe og Slesvig stifter fra perioden ca. 1320–1436 (RJbS; RO; SSC; Dam & Jakobsen 2008 s. 63–65). Mens disse kun opremser selve sognene, findes dertil en liste over sognene på Falster (Odense stift) fra omkring 1250, hvori det præciseres, hvilke landsbyer, der hører til hvilke sogn (VJbF. Gissel 1989).

Middelalderens sognegrænseforløb kendes derfor som udgangspunkt ikke, men det antages traditionelt, at hvor antallet af sogn ikke har ændret sig i form af kendte udskilninger og sammenlægninger, kan den ældst kendte sognestruktur fra 1600-tallet i vidt omfang føres tilbage til højmiddelalderen (Christensen 1938; Porsmose 1981; Nyborg

Figur 1. Kort over Danmarks nutidige sognestruktur (ekskl. Bornholm).

1986; Ulsig 2004). Det er denne formodning, der i det efterfølgende skal efterprøves nærmere. Dette vil blive gjort gennem to casestudies. Den første udføres for Nordvestsjælland, hvis bebyggelses- og kirkehistorie jeg har arbejdet med i en årrække, i hvilken forbindelse jeg også har registreret, hvad der findes af belæg og indikationer på ændringer af sognegrænseforløbet (Jakobsen 2004; Dam & Jakobsen 2008 s. 160–167). Regionen er desuden velegnet til formålet, idet den både ud fra sognehistorie og graden af kildebevaring fremstår ganske gennemsnitlig

og dermed repræsentativ for det middelalderlige Østdanmark (dvs. Øerne og Skånelandene); et tilsvarelende generelt langt større antal sognesammenlægninger i senmiddelalderens Jylland gør det derimod problematisk at overføre de nordvestsjællandske observationer hertil. Som komparativ efterprøvning af sognerekonstruktionen i Nordvestsjælland er Falster valgt som område for casestudy 2, da vi herfra som nævnt er blevet overleveret en for Danmark enestående 'kontrolliste' med henblik på den mere eksakte sognestruktur. Casestudy 1 tjener således til at vise, hvad det vil være muligt at rekonstruere af sognestrukturen generelt i middelalderens Østdanmark, casestudy 2 skal vise om en sådan rekonstruktion kan formodes at afspejle den reelle sognestruktur i midten af 1200-tallet.

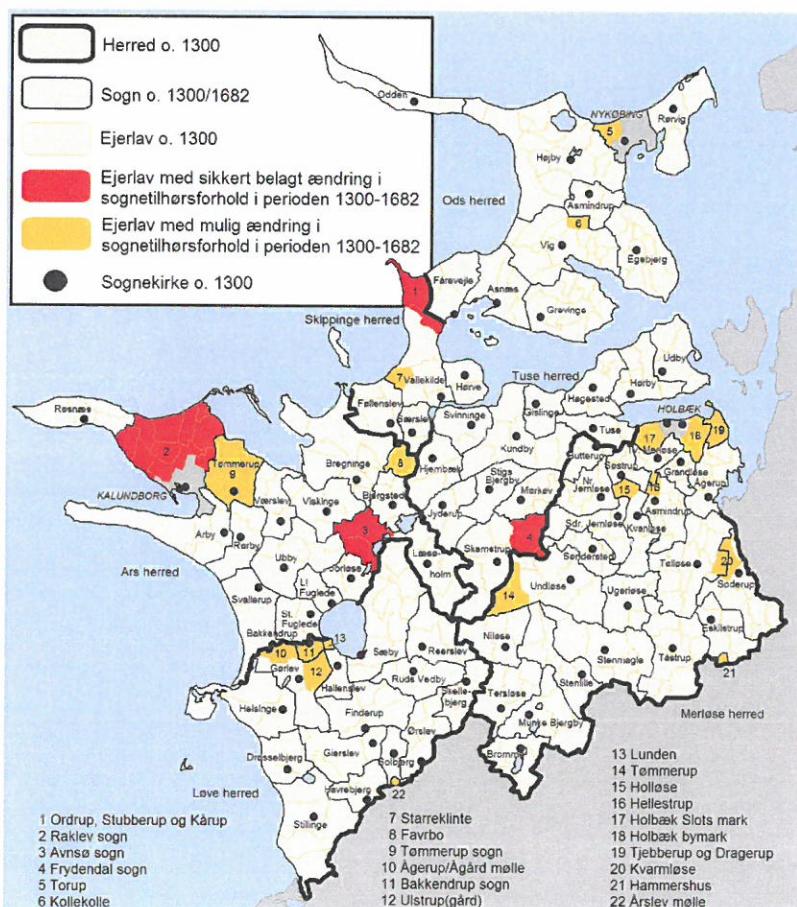

Figur 2. Kort over middelalderens Danmark med udpegning af undersøgelsens to casestudy-områder.

Casestudy 1: Nordvestsjælland

I det udvalgte nordvestsjællandske undersøgelsesområde – der omfatter de seks middelalderlige herreder Merløse, Tuse, Ods, Skippinge, Ars og Løve, omtrent svarende til det senere Holbæk amt – fandtes der i 1682 i alt 79 landsogne med tilhørende kirker, hvortil kom endnu tre sogne i regionens tre købstæder Holbæk, Kalundborg og Nykøbing. Mens det sidstnævnte antal siden middelalderen var blevet reduceret fra fem i forbindelse med Reformationen, idet der inden da eksisterede to sogne i både Holbæk og Kalundborg, så var antallet af nordvestsjællandske landsogne steget fra 76 i starten af 1300-tallet. Dette kan ses ud af et par sognelister for Roskilde stift (dvs. Sjælland og Møn), der formentlig stammer fra tiden omkring 1320 (RJbS). De tre nye sognedannelser er forholdsvis veldokumenterede. Den første må være sket i perioden 1320–70, idet Læsøholm sogn (Ars hd.) optræder på sognelisterne fra 1320 (RJbS s. 163), men var opdelt i to mindre sogne i hovedstykket af *Roskildebispens Jordbog*, der er dateret til 1370’erne (figur 3 nr. 3) (RJb s. 51). I praksis var der tale om, at den vestlige del udskiltes under navnet *Avnsø*, hvor et gammelt kongsgårdskapel var blevet opgraderet til sognekirke, mens den resterende østlige del af sognet fortsatte under navnet *Holmstrup*. Udskilningen var bestemt ikke ulogisk, idet terrænet bød på en lang og besværlig vej fra bebyggelserne på vestsiden af Halleby Å ned til kirken i Holmstrup; som alternativ til en decideret sognedudskilning kunne ejerlavene i det nye Avnsø sogn være blevet fordelt på de eksisterende nabokirker i Jorløse, Viskinge og Bjergsted, men sådan blev løsningen altså ikke. En omtrent tilsvarende historie ligger bag udskilningen af Frydental sogn (figur 3 nr. 4) fra Skamstrup sogn (Tuse hd.) omkring 1670. Også her skete udskilningen af afstandsmæssige årsager, og også her eksisterede der allerede en brugbar kirke i form af et hovedgårdskapel ved Torbenfeld opført ca. 1457 (DK:HA s. 849), der allerede i 1567 havde funktion af et delvist selvstændigt kapellani med seks tiendeydere (SSL s. 146), men først synes helt udskilt som eget sogn engang imellem matriklerne af 1662–64 og 1682–88 (også jf. Trap III s. 457). Den tredje nye sognedannelse i regionen skete i årtierne efter Reformationen, tilsyneladende i perioden 1546–68, hvor et stort middelalderligt landdistrikt tilknyttet Skt. Olai sogn i købstaden Kalundborg blev udskilt til selvstændigt landsogn med en nyopført sognekirke i Raklev (figur 3 nr. 2). Dette skete i forbindelse med at Skt. Olai sogn og kirke blev nedlagt, og købstadsdelen af sognet lagdes sammen med Kalundborg Vor Frue sogn (DK:HA s. 1375–76 og 3303).

Foruden Kalundborg Skt. Olai sogn nedlagdes også Holbæks to købstadssogne, Skt. Nicolai og Vor Frue, i forbindelse med Reformationen, og i stedet gjordes byens gamle klosterkirke til ny fælles sognekirke for hele byen (DK:HA s. 2820, 2945 og 2948). Bortset fra disse tre bysogne kendes der ikke til nogen sognenædlæggelser i regionen. Kirkerne i de 76 landsogne kendt fra tiden før 1320 kan bygningshistorisk alle dateres til 12.–13. århundrede, i næsten alle tilfælde med senmiddelalderlige og/eller tidlig-moderne tilbygninger (DK:HA).

Figur 3. Rekonstrueret sognekort over Nordvestsjælland for tiden omkring år 1300 med angivelse af både sikkert belagte og mulige sogneduskilninger og ejerlavsoverføringer i perioden 1320–1682.

At antallet af landsogne og deres navnmæssige betegnelse for langt de flestes vedkommende således kan føres direkte tilbage fra 1682 til – i hvert fald – starten af 1300-tallet er imidlertid ikke nødvendigvis ensbetydende med, at sognestrukturen ikke har ændret sig. Sønnegrænsene kan således godt tænkes at have flyttet sig, idet landsbyer, enkeltgårde og bebyggelsesløse jorder af den ene eller anden grund kan være blevet flyttet fra ét sogn over til nabosognet.

Udover dannelsen af ovennævnte tre nye sogne, der sammenlagt synes at have talt henimod 20 ejerlav i 1500–1600-tallet, vides endnu tre landsbyejerlav i Nordvestsjælland med sikkerhed at have skiftet sogn. I det stærkt kuperede bakkeland på grænsen mellem Skippinge og Ods herreder lå landsbyerne Stubberup, Ordrup og Kårup i Vallekilde sogn (figur 3 nr. 1), men beboerne havde angiveligt ”siden Arilds tid” i praksis brugt den betydeligt tættereliggende sognekirke i Fårevejle (DK:HA s. 2411 og 2475). Derfor lagde bønderne i de tre landsbyer hovedtiende til Vallekilde kirke, men gav småredeltiende til Fårevejle, et forhold der blev stadfæstet i et kongebrev af 1580 (SSL s. 139; KB 1580 13/10). I 1621 var de tre landsbyer imidlertid officielt overført til Fårevejle sogn (KB 1621 6/11). Efter 1688 fulgte endnu en landsby i området, Vindekilde, samme vej. Også her skete sønnegrænseændringen altså af afstandsmæssige årsager og af hensyn til bøndernes kirkevej. Og også her relativt sent i undersøgelsesperioden, således at kun én af regionens fire dokumenterede grænseændringer fandt sted i middelalderen.

Ved siden af disse fire sikre kildebelagte eksempler har jeg identificeret 18 mulige belæg for ændringer i Nordvestsjællands middelalderlige og tidlig-moderne sognestruktur. Belæggene fordeler sig på forskellige kildetyper. Således vil lokale folkesagn vide, at yderligere to af regionens sogne er dannet ved udskilning fra andre: Tømmerup sogn (Ars hd.), uden at det nævnes fra hvilket (DK:HA s. 1405), men i givet fald synes Værslev sogn at være det mest oplagte bud (figur 3 nr. 9); og Bakkendorup sogn (Løve hd.), der angiveligt blev udskilt fra Gørlev sogn efter at to jomfruer fra Bakkendorup havde fået dræbt deres hund under et kirkebesøg i Gørlev (figur 3 nr. 11) (DK:HA s. 1217–1218). Bygningshistorisk finder sagnene ikke meget støtte, idet kirkebygningerne i Tømmerup og Bakkendorup begge kan klassificeres som højromanske og dermed omtrentligt dateres til 1100-tallet, hvilket gør Bakkendorup kirke jævngammel med Gørlev (DK:HA 1182–83 og 1219), mens kirken i Tømmerup faktisk fremstår lidt ældre end sin her foreslæde senromanske ’moderkirke’ i Værslev, der formentlig er fra omkring

år 1200 (DK:HA s. 1407 og 1925). I tilfældet Bakkendorup-Gørlev støttes teorien imidlertid af, at en del af ejerlavet Ulstrup i Gørlev sogn i 1682 udgjorde en enklave tilknyttet Bakkendorup sogn (figur 3 nr. 12). Hvis der vitterligt er tale om en sognedeudskilning, er den i givet fald sket inden 1320, hvor sognelisterne blev nedfældet, og men den behøver ikke at gå helt tilbage til 1100-tallet, idet Bakkendorups særegne kirkebygnings høje alder blot kan skyldes en forudgående funktion som hovedgårdskapel, akkurat som i Avnsø og Frydendal. Der kendes dog ikke til eksistensen af nogen hovedgård i Bakkendorup først i starten af 1400-tallet (DD 4 IX 527; DD 4 XI 404).

Skal man tro de skriftlige kilder uden forbehold, så foreligger der faktisk yderligere fire dokumenterede tilfælde af ejerlav, der engang inden 1682 angiveligt har skiftet sognetilhørsforhold. Det drejer sig om Starreklinde, der traditionelt henregnes til Valleklilde sogn (Skippinge hd.), men ifølge *Århus Domkapitels Jorddebog* fra 1310 hørte til Føllenslev sogn (figur 3 nr. 7) (ÅDJb III s. 12). Samme divergens kan findes for to landsbyer i *Roskildebispe Jordebog* fra 1370'erne, idet Kollekolle (Vig sogn, Ods hd.) her er henlagt til Asmindrup sogn (figur 3 nr. 6) (RJb s. 56), mens den senere nedlagte landsby Torup, hvis jorder i 1600-tallet indgik i købstaden Nykøbings bymark, i 1370'erne synes at have været en del af Højby sogn (figur 3 nr. 5) (RJb s. 52 og 55). I alle tre tilfælde støder bemeldte ejerlav op til deres angivne hjemsogn, og især for Kollekolle og Torups vedkommende ville det faktisk have været oplagt med de hævdede sognetilhørsforhold. Når jeg alligevel tøver med at regne dem for sikkert belagte skyldes det, at middelalderens diplomer og jordebøger også rummer mange åbenbart fejlagtige påstande om sogne- og herredsforhold, hvorfor jeg anser det for utilstrækkeligt med kun ét belæg derom – i hvert fald når dette ikke indgår i en systematisk opgørelse, hvor tilhørsforholdet har central betydning. At man skal være sig for at tage sådanne sognerefcrencer alt for meget for pålydende fremgår af denne kildegruppens fjerde eksempel, landsbyejerlavet Tømmerup, der i 1682 indgik i Undløse sogn (Merløse hd.), men jævnfør to tilsyneladende indbyrdes uafhængige omtaler fra 1561 og 1568 var en del af nabosognet Skamstrup og Tuse herred (figur 3 nr. 14) (RDJb s. 44 med note 1). Mens dette forhold måske vitterligt var gældende i 1560'erne, så kan to ældre belæg fra 1382 og 1532 imidlertid berette, at landsbyen dengang som i 1662–64 og 1682 hørte til Undløse sogn og Merløse herred (DD 4 II nr. 293; ÆDA IV s. 154).

Middelalderens købstæder synes mange steder at have haft en generelt forstyrrende indvirkning på den umiddelbart tilstødende landsogne-

struktur, efterhånden som de voksende byer havde brug for mere jord at bygge og dyrke sit næringsunderhold på. I Kalundborg underlagde købstaden sig som sagt et betydeligt landdistrikt, der i 1500-tallet udskiltes til et eget sogn, mens købstaden Nykøbing lod nablandsbyen Torup nedlægge og inddrog dens jorder i bymarken (KB 1553 7/9). Det er oplagt at formode en uadgående flytning af byzonens sognegrænser på bekostning af nabolandsognene i denne ekspanderende fase. Dette kan der også findes tegn på ved købstaden Holbæk, hvor de tilstødende landsogne Tveje Merløse og Grandløse bærer kraftigt præg af ikke oprindeligt at have haft det udseende, de havde i 1682. I Tveje Merløse sogn meldes to-tre landsbyer nedlagt i det område, hvor Holbæk Slot (og dermed Holbæk Sct. Nicolai sogn) gjorde krav på markjorder (Thomsen 1936–37 s. 91–93 og 146–147), hvilket ved middelalderens slutning havde efterladt et så amputeret landsogn omkring Tveje Merløse kirke, at den var tæt på at blive nedrevet med henblik på en indlemmelse af de resterende landsbyer i købstadssognet (figur 3 nr. 17) (DKL I s. 439). I Holbæks østlige opland var det selve bymarken (formentlig under Holbæk Vor Frue sogn), der synes at have vokset sig tværs igennem Grandløse sogn (figur 3 nr. 18), således at den nordøstligste del af landsognet helt ude ved fjorden blev adskilt fra hovedsognet som en enklave bestående af landsbyerne Tjebberup og Dragerup (figur 3 nr. 19). Den ovenfor nævnte omtale af Torup som en del af Højby sogn i 1370’erne understøtter dette indtryk, men generelt må overvejelser om forskydning af middelalderens sognegrænser imellem land og by ofte bygge på spekulationer alene.

Normalt var middelalderens herreder bygget op af hele sogne. Hvor herredsgrænser skærer sig igennem et sogn, må det derfor påkalde sig ekstra opmærksomhed i sognehistorisk sammenhæng. I Nordvestsjælland synes dette dels at gælde for landsbyejlerlavet Favrbø, der ifølge alle eksplisitte omtaler derom altid har hørt under Særslev sogn i Skippinge herred, men alligevel ifølge *Roskildebispejs Jordebog* fra 1370’erne regnedes for en del af naboherrederet Ars (figur 3 nr. 8) (RJb s. 26 og 38). Jeg vil dog være betænklig ved af den grund at foreslå en oprindelig forbindelse mellem Favrbø og et af de i Ars herred beliggende nabosogne Bregninge og Bjergsted; om noget kunne man snarere forvente, at en sådan herredsgrænseopdeling af et sogn med tiden kunne medføre en tilpassende opsplitning af sognet, men det skete altså ikke, tværtimod endte Favrbø med at blive del af Skippinge herred. Mindre divergenser imellem sognegrænser kunne især opstå langs de store åer, hvor et typisk eksempel haves på Tude Å, der danner

grænse mellem Løve og Slagelse herreder. Her ligger landsbyen Årslev på sydsiden af åen (i Slagelse hd.), hvorfra der i 1300-tallet anlagdes en vandmølle, Årslev Mølle, på åens nordbred (i Løve hd.). Mens møllen ved flere lejligheder i 1300-tallet eksplisit berettes i modsætning til sin moderby at ligge i Løve herred (DD 4 I nr. 136 og 243; DD 4 VII nr. 86), så haves der ingen meldinger om andet end at møllerne sammen med resten af Årslev by sognede til Sønderup kirke syd for åen i Slagelse herred (figur 3 nr. 22). En tilsvarende geografisk opdeling gjaldt i 1600-tallet for den lille landsby Ågerup beliggende på sydbredden af den nedre del af Halleby Å, mens den tilknyttede Ågård vandmølle lå på nordbredden (figur 3 nr. 10). Men her havde man valgt en anden løsning, idet selve ejerlavet var skæret over i sogne- og herredsmæssig henseende, således at landsbyen indgik i Gørlev sogn (Løve hd.), mens møllen hørte til Svallerup sogn (Ars hd.). Hvor denne ejerlavopsplitning kan siges at bekræfte den gældende sognestruktur, der i tilfældet Ågerup/Ågård tilsyneladende er fortsat uændret trods en udvidelse af ejerlavsområdet henover åen og sognegrænsen, så kan andre sognedelte ejerlav måske snarere indikere, at der her er sket forandringer af grænseforløbet. I Nordvestsjælland gælder det de fire ejerlav Hellestrup (opdelt mellem Asmindrup og Tveje Merløse sn., Merløse hd.) (figur 3 nr. 16), Holløse (Kvanløse og Søstrup sn., Merløse hd.) (figur 3 nr. 15), Kvarmløse (Soderup og Tølløse sn., Merløse hd.) (figur 3 nr. 20) og den allerede omtalte Ulstrup (Gørlev og Bakkendrup sn., Løve hd.) (figur 3 nr. 12); alle meldes de opdelte mellem to nabosogne i matriklerne fra 1600-tallet.

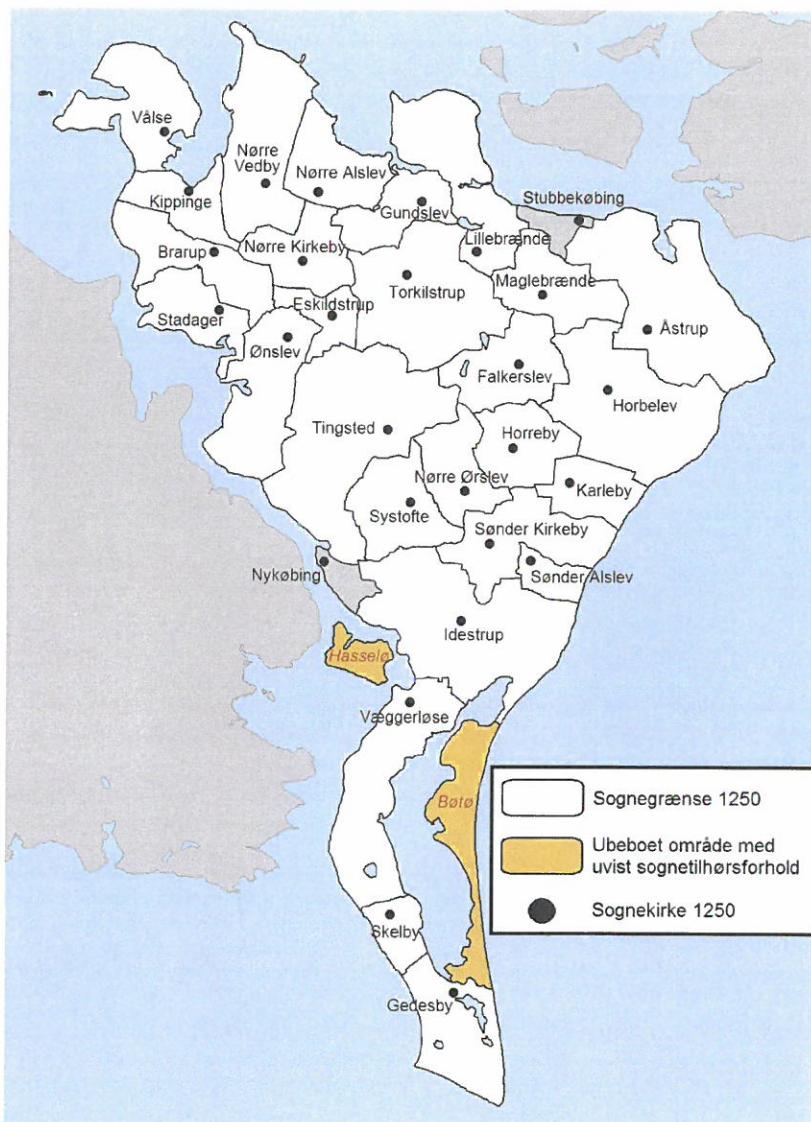
Endelig kan eksistensen af sogneenklaver, dvs. at områder uden direkte geografisk forbindelse til et sogn alligevel formelt set hørte til dette, give anledning til overvejelser. Af sådanne kendes der i 1682 til fem i Nordvestsjælland, hvoraf to allerede er omtalt: Ulstrupgård m.fl. beliggende i Gørlev sogn hørte formelt til Bakkendrup sogn (figur 3 nr. 12); Tjebberup og Dragerup udgjorde en isoleret enklave til Grandløse sogn, formentlig fordi den mellemliggende del var blevet opslugt af Holbæk købstad (figur 3 nr. 19); enkeltgårdsejerlavet Hammershus i det sydvestlige hjørne af Eskilstrup sogn (Merløse hd.) udgjorde en enklave til Tåstrup sogn (figur 3 nr. 21); mens de ubebyggede skovområder Lunden (mellem Tissø, Hallenslev og Bakkendrup sn., Løve hd.) (figur 3 nr. 13) og Tuselund (i Tuse sn., Tuse hd.) (ikke medtaget på figur 3) udgjorde enklaver til henholdsvis Sæby og Hørby sogne. Især skovenklaver skal dog næppe tages til indtægt for større ændringer i grænsestrukturen, hvilket ikke mindst eksemplet med Tuselund viser, idet de

geografiske forhold umuliggør at skoven nogensinde kan have været landfast med Hørby sogn. Der synes derfor snarere blot tale om, at en skovret uden for sognet er tilgået de lokale hovedgårde i Sæby og Hørby, hvorfor disse administrationsteknisk regnedes til hovedgårdenes hjem sogne, men i praksis har dette ikke haft indflydelse på den reelle sognestruktur, idet ingen mennesker boede i lundene.

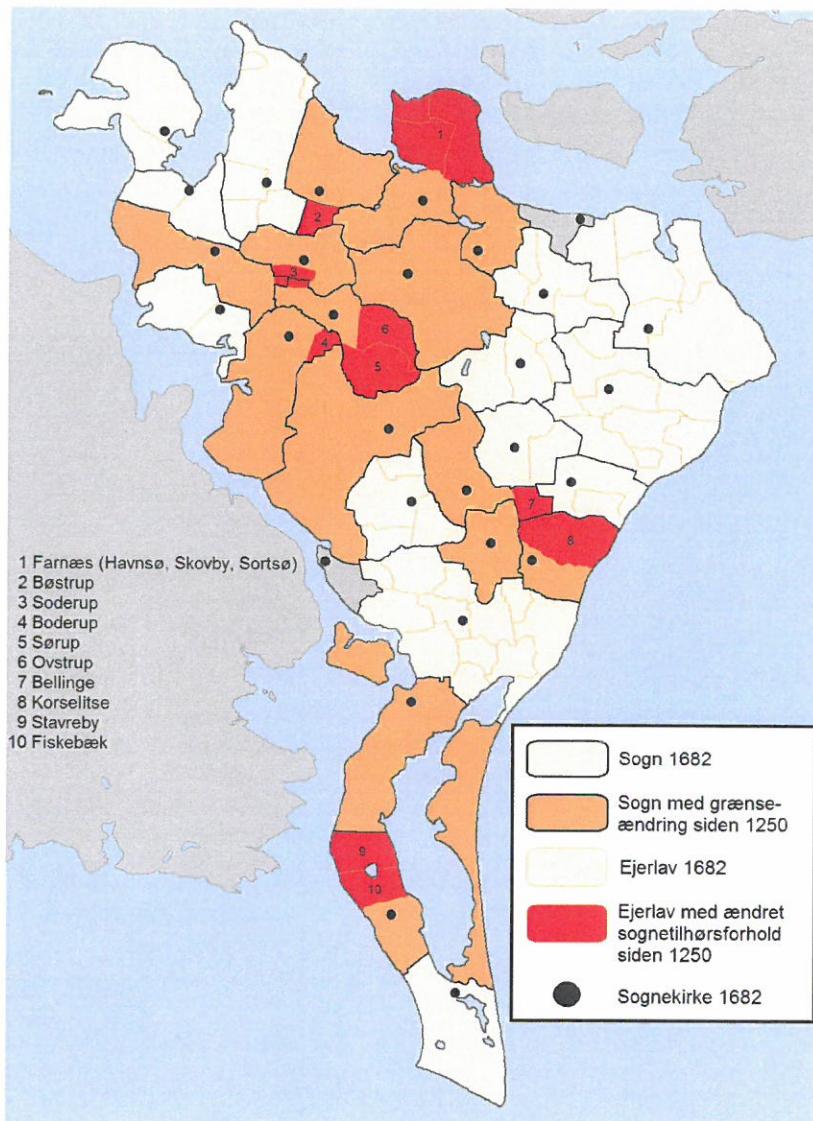
Samlet kan det for det første casestudy-område konstateres, at af Nordvestsjællands 79 landsogne i 1682 var blot tre dannet siden 1320, mens ingen i den samme periode var blevet nedlagt. Gennem disse tre sogneduskilninger og dertil tre kendte ejerlavsflytninger havde syv af sognene i 1682 (9 %) og tre af sognene fra før 1320 (4 %) oplevet grænseændringer. Man kan diskutere, hvor sandsynlige regionens yderligere 18 identificerede mulige ejerlavsflytninger forekommer, selv regner jeg fem af dem for rimelig troværdige (figur 3 nr. 5, 6, 11/12, 17 og 18/19) og syv for mulige (nr. 7, 9, 14, 15, 16, 20 og 21). Hvis de fem troværdige inkluderes, kommer antallet af påvirkede landsogne op på 14 af sognene i 1682 (18 %), mens det med alle de mulige grænseændringer bliver til 25 af sognene (32 %).

Casestudy 2: Falster

Betyder det så, at vi med baggrund i testundersøgelsen fra Nordvestsjælland med rimelighed kan forvente, at omkring 80–90 % af sognene kendt fra 1682 også har haft samme størrelse og form tilbage i tiden omkring sognedannelsens formodede afslutning i starten af 1200-tallet? Kildesituationen giver mulighed for at efterprøve dette gennem brug af en enestående opgørelse fra midten af 1200-tallet, *Falsterlisten* i *Kong Valdemars Jordebog*, der ikke blot opnår alle Falsters da eksisterende sogne, men tillige samtlige øens landsbybebyggelser, der står opført under deres respektive sogne. Samtlige de 27 landsogne på Falster, der fandtes i 1682, fandtes også omkring 1250. Dette er en nok så væsentlig indikator for, at medmindre der haves kendskab til senmiddelalderlige sogneduskilninger eller tidlig-moderne sammenlægninger, så kan vi som udgangspunkt med en vis ret formode, at sognet kendt i 1600-tallet også fandtes i 1200-tallet.

Figur 4a. Rekonstrueret sognekort over Falster for tiden omkring år 1250 baseret på oplysningerne i Falsterlisten.

Figur 4b. Rekonstrueret sognekort over Falster for tiden omkring år 1682 med angivelse af ejerlav med ændrede sognetilhørsforhold i perioden 1250–1682 (røde) og de i den forbindelse berørte sogné (orange).

Knap så homogen ser udviklingen ud, når man kigger på sognegrænserne. Her har 10 ejerlav skiftet sognetilhørsforhold mellem midten af 1200-tallet og matrikernes tid. Ud af øens i alt 102 (land)ejerlav i 1682 lyder 10 måske ikke af meget, men ettersom hver flytning i sagens natur har involveret to sogne, betyder det, at sammenlagt 16 sogn med sikkerhed har haft en anden ejerlavssammensætning i 1682 end i 1250–60, og kun for 11 ud af Falsters i alt 27 sogn kendes der ikke til grænseændringer. De ti sognegrænseændringer har varierende historie.

1) Farnæs udgjorde i 1250 et skovklædt og sparsomt beboet næs på Falsters nordkyst, der da hørte til Lillebrænde sogn. I løbet af senmiddealderen blev næsset koloniseret og opdelt i med tiden tre landsbyejerlav (Skovby, Sortsø og Havnsø), hvis beboere på et ukendt tidspunkt forflyttedes sognemæssigt til den tættereliggende kirke i Gundslev. 2) Landsbyen Bøstrup hørte i 1250 til Nørre Kirkeby sogn, men var i 1600-tallet overført til den tættereliggende kirke i Nørre Alslev; hvornår ændringen er sket vides ikke. 3) Landsbyen Soderup hørte i 1250 til Nørre Kirkeby sogn, men da bebyggelsen nedlagdes engang i løbet af 1500-tallet, blev dens jorder fordelt imellem de fire nabobyer Nørre Kirkeby, Lommelev, Lundby (Brarup sn.) og Stødstrup (Eskildstrup sn.), hvilket betød, at markandelene til de to sidstnævnte byer også skiftede sognetilhørsforhold. 4) Landsbyen Boderup hørte i 1250 til Eskildstrup sogn, men var i 1600-tallet overført til Ønslev sogn. 5) Landsbyen Sørup hørte i 1250 til Tingsted sogn, men var med hovedgården Sørupsgård i 1600-tallet overført til Eskildstrup sogn. 6) Landsbyen Ovstrup synes i 1250 at have hørt til Torkilstrup sogn, men var i 1600-tallet overført til Eskildstrup sogn. Denne udlægning er dog omstridt, idet forskerne traditionelt har valgt at identificere Falsterlistens *Olæfsthorp* under Torkilstrup sogn med Tårup (1322 *Torp*) i sognets nordlige del, mens etellers ukendt *Ormsthorp* på listen under Brarup sogn er blevet set som en fejlagtig placering af Ovstrup her i stedet for under Eskildstrup sogn. Denne forklaringskonstruktion forekommer dog unødig spekulativ og uden afgørende sproglig eller belægsmæssig støtte. Mere oplagt synes det at se Ovstrup i sammenhæng med de to naboejerlav Boderup og Sørup som del af en større samlet omlægning af sognegrænserne imellem Torkilstrup, Eskildstrup, Ønslev og Tingsted sogn; hvornår dette er sket giver kilderne ikke mulighed for at sige. 7) Landsbyen Bellinge hørte i 1250 til Sønder Kirkeby sogn. Både landsby og en hovedgård Bellinge blev nedlagt i løbet af 1600-tallet og lagt under det nye store herresæde i Korselitse og med denne overført til Sønder Alslev sogn (se nr. 8). I 1664 var der endnu to

landsbygårde af Bellinge tilbage, der da var overført til Nørre Ørslev sogn, og selvom gården var væk i 1682, hørte denne del af Bellinge Mark stadig til Nørre Ørslev sogn. 8) Landsbyen Korselitse hørte i 1250 til Sønder Kirkeby sogn. Da landsbyen gradvist nedlagdes til fordel for en herregård i 1600-tallet, var dens gærdes endnu i 1688 fordelt på Sønder Kirkeby og Sønder Alslev sogne med halvdelen i hver, men efter nedlæggelsen kom hele ejerlavet under sidstnævnte sogn. 9) Landsbyen Stavreby hørte i 1250 til Væggerløse sogn, men var i 1682 overført til den tættereliggende kirke i Skelby sogn. 10) Landsbyen Fiskebæk står i Falsterlisten opført under både Væggerløse og Geddesby sogne, hvilket enten må skyldes en fejlagtig gentagelse eller at en del af landsbyen har udgjort en sogneenklave til Geddesby; ejerlavet kan på dette tidspunkt ikke have hængt geografisk sammen med Geddesby sogn, idet det mellemliggende landsbyejelav Skelby da indgik i sit eget sogn. Forklaringen kan måske være, at Skelby og (dele af) Fiskebæk inden opførelsen af en kirke i Skelby sognede til Geddesby? Hvorom alt er, var hele Fiskebæk sammen med Stavreby overført til den tættereliggende kirke i Skelby sogn i 1600-tallet.

Så vidt jeg har kunnet konstatere, er kun én af de ovennævnte ti sognegrænseændringer dokumenteret andetsteds i det bevarede kilde-materiale, nemlig for landsbyen Korselitse, hvoraf halvdelen ved nedlæggelsen i 1688 endnu tilhørte Sønder Kirkeby sogn (Trap IV s. 979). For de resterende ni ejerlav ville vi aldrig have kendt til et tidligere anderledes sognetilhørsforhold hvis det ikke havde været for Falsterlisten. Eller sagt på en anden måde: 15 (eller 16, hvis Fiskebæks mulige enklaveforhold til Geddesby sogn medregnes) af Falsters i alt 27 landsogne har i perioden 1250–1682 gennemgået en betydelig sognegrænseændring, der *ikke* er kildemæssigt belagt uden for Falsterlisten. Dertil er så end ikke indregnet de sandsynlige, men ubelagte ændringer af landsognestrukturen omkring Falsters to købstæder, Nykøbing og Stubbekøbing, samt at nogle af de mange forsvundne *torp*-landsbyer opført under Systofte sogn i 1250 formentlig har ligget i den sydlige spids af (det senere?) Tingsted sogn, idet der dårligt synes at have været plads til dem alle i nutidens Systofte sogn. Regnes disse med, kommer vi op på, at 18 eller to tredjedele af Falsters landsogne havde et andet udseende i 1682 end i 1200-tallet. Altså en betydeligt højere andel end de 9–18–32 % af 1682-sognene, som det var muligt at påvise sikre eller sandsynlige eller blot mulige grænseændringer for i Nordvestsjælland. Hvis lignende forhold er gældende i andre dele af landet, hvor vi ikke er begunstiget med et tilsvarende unikt indblik i 1200-tallets sognegrænseændringer.

struktur som på Falster, må det immervæk mane til forsigtighed med hensyn til sognemæssige retrospektioner fra 1600-tallets opgørelser tilbage til tidspunktet for den første sognedannelsesproces formodede afslutning i starten af 1200-tallet. Umiddelbart synes der ikke at være nogen grund til at forklare den høje andel af sogne med markant ændrede grænseforløb med særlige forhold på Falster; en muligvis ekstraordinært stor rydning af kystskov i 1200-tallet, efter at truslen fra vendiske angreb var aftaget (Jakobsen 2013), kan i bedste fald kun forklare fire af de ti registrerede ejerlavsflytninger. Seks af de ti grænseændringer kan måske bl.a. finde sin forklaring i, at ejerlavets beboere derved fik kortere afstand til sognekirken, mens der i to tilfælde er tale om indlemmelse af en nedlagt landsbys jorder i naboejerlav.

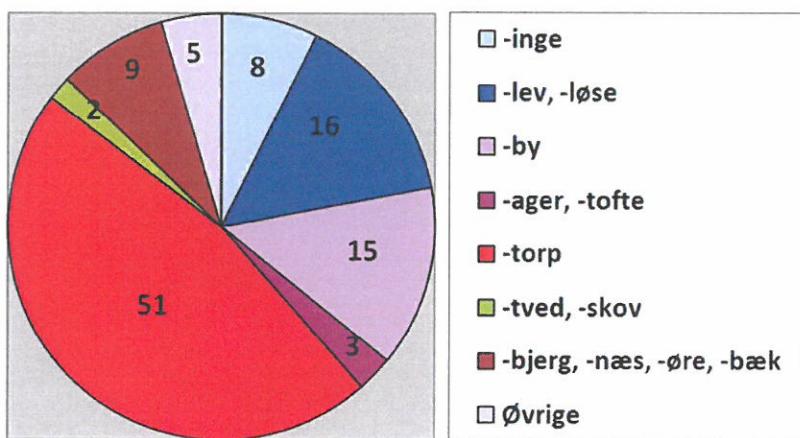
Stednavnemæssige aspekter af sogneundersøgelsen (især på Falster)

Falsterlistens 110 bebyggelsesnavne fordeler sig på i alt 16 endelsestyper som vist i tabel 1 og (samlet i typologiske grupper) i figur 5. Det jernalderlige bebyggelseslag synes repræsenteret ved 8 *inge-*, 13 *lev-* og 3 *løse*-bebyggelser, mens de efterfølgende perioder især er repræsenteret ved 15 *by*-bebyggelser og 51 *torp*-bebyggelser. Opgørelsen kan i bebyggelses- og stednavnehistorisk sammenhæng benyttes som et interessant tidssnit for flere navnetypers daterings- og anvendelsesperiode. Det er således værd at bemærke, at terrænbetegnende endelser som *-bjerg*, *-næs*, *-øre* og *-bæk* har været anvendt i Falsters bebyggelsesnavne før midten af 1200-tallet, og at der til trods for øens sent udbredte skovdække på dette tidspunkt endnu kun var påfaldende få (to) bebyggelser med skov- og rydningsindikerende endelsestyper (*-tved* og *-kov*).

Endelsestype	Antal	Bebyggelsesnavne
-inge	8	Kippinge, Skørringe, Lillebrænde, Maglebrænde, Vejringe, Bregninge, <i>Brækning</i> , <i>Bellingy</i> .
-lev	13	Egelev, Nr. Alslev, Lommelev, Gundslev(lille), Gundslevmagle, Horbelev, Særslev, Falkerslev, (Nr.) Ørslev, Sdr. Alslev, (Sdr.) Ørslev, Ulslev, Ønslev.
-løse	3	Meelse, Væggerløse, <i>Warlösæ</i> .
-by	15	Nr. Vedby, Nr. Kirkeby, Moseby, Dalby, Karleby, Horreby, Sdr. Kirkeby, Sdr. Vedby, Tjæreby, Stovby, Stavreby, Skelby, Gedesby, Sundby, Lundby.

-ager	1	Stadager.
-tofte	2	Systofte, Bruntofte.
-torp	51	Riserup, (Nr.) Grimmelstrup, Bjørnstrup, Ravnstrup, <i>Sothathorp</i> (Sarup), Torkilstrup, Sullerup, Dukkerup, O(la)vstrup, <i>Bosæthorp</i> , Barup, Algestrup, Stangerup, Åstrup, (Nr.) Tåstrup, (Sdr.) Grimmelstrup, <i>Syghærtorp</i> , Truelstrup, Tunderup, Listrup, <i>Vggæthorp</i> , Bjørup, <i>Dompnæthorp</i> , <i>Ranstorp</i> , <i>Thoristorp</i> , <i>Tostæthorp</i> , Idestrup, <i>Krybæthorp</i> , <i>Algutsthorp</i> , <i>Lumsthorp</i> , <i>Gogæthorp</i> , <i>Oræthorp</i> , <i>Gunnildethorp</i> , <i>Haddæthorp</i> , Sildestrup, Sdr. Tåstrup, <i>Tokæthorp</i> , <i>Bysæthorp</i> , Hillestrup, Bruserup, Øverup, Stubberup, Tåderup, Sørup, Eskilstrup, Stødstrup, Boderup, <i>Asgutsthorp</i> , Brarup, Alstrup, <i>Ormsthorp</i> .
'Skovnavne' (-tved og -skov)	2	Råd, <i>Ketælscogh</i> .
'Terrænnavne' (-bjerg, -næs, -øre og -bæk)	9	Egebjerg, Rabjerg, Vålse, Egense, Ravnsø, <i>Farnæs</i> , Elkenøre, Marrebæk, Fiskebæk.
Øvrige	6	Skerne, Virket, Eget, Hojet, Tingsted, Korselitse.

Tabel 1. Fordelingen af Falsters 110 bebyggelsesnavne kendt fra Falsterlisten (o. 1250) på forskellige endelsestyper, enkelte af disse samlet i grupper. De kursiverede navne indikerer, at bebyggelsen er nedlagt i perioden 1250–1682.

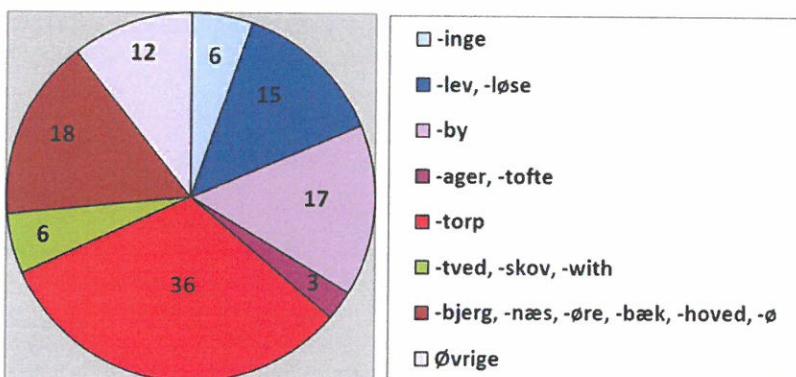
Figur 5. Fordeling af stednavnetyper på 110 bebyggelser nævnt i Falsterlisten (o. 1250) samlet i grupper.

Ser man på de 13 bebyggelsesnavne, der var involveret i ændringer af sognetilhørsforholdet mellem 1250 og 1682, fordeler disse sig på fem *-torp* (Børstrup, Soderup, Boderup, Sørup og Ovstrup), to eller tre *-næs* (Farnæs, Havnsø (af Havenæs) og Sortsø (evt. af Sortenæs)), to *-by* (Skovby og Stavreby), samt en fra hver endelsestyperne *-inge* (Bellinge), *-itse* (Korselitse) og *-bæk* (Fiskebæk). Her er det værd at bemærke, at den eneste sandsynligvis før-vikingetidige bebyggelse i gruppen (Bellinge) skiftede sognetilhørsforhold i forbindelse med landsbyens nedlæggelse. Mens Stavreby udmærket kan repræsentere et vikingetidigt bebyggelseslag, er navnetypen Skovby snarest af det yngre *by-lag* fra tiden efter 1250. Alle de øvrige involverede ejerlavsbebyggelser kan at dømme ud fra deres navnetype udmærket være middelalderlige. Med Stavreby som eneste mulige undtagelse er der altså ingen tegn på, at landsbyer af Falsters før-middelalderlige bebyggelseslag har gennemgået en senere sogneflytning. En sammenligning med analysen i Nordvestsjælland giver en tilsvarende, om end endnu klarere tendens: af de 26 middelalderlige bebyggelser, der i denne region med sikkerhed eller rimelig sandsynlighed var involveret i en flytning af sognegrænsen, tilhørte 17 navnetypen *-torp*, mens resten var fordelt på potentielt yngre navnetyper som *-tofte*, *-bølle*, *-bæk*, *-sø*, *-with*, *-feld*, *-kolle* og *-klev*.

Endelsestype	Antal nedlagte 1250–1682	Antal nye 1250–1682	Nye bebyggelser dannet i perioden 1250–1682 (årstal i parentes angiver første belæg)
-inge	2	0	
-lev	0	0	
-løse	1	0	
-by	0	2	Skovby (1380), Busseby (1509).
-ager	0	0	
-tofte	0	0	
-torp	19	4	Tårup (1322), Fjendstrup (1385), Hvegelstrup (1473), Skjolstrup (1509).
'Skovnavne' (-ved, -skov og -with)	1	5	Bønnet (1364), Tvede(gård) (1403), Halskov (1430), Klodskov (1432), Byskov (1436).

'Terrænnavn'	1	10	Bjerge(gård) (1355), Sortso (af Sortenæs el. Sortesø) (1411), Næs (1472), Hullegård (1473), Gåbense (1489), Hasselø (1509), Havnsø (af Havenæs) (1509), Ore hoved (1509), Hesnæs (1551), Bøtø (1552).
Øvrige	0	6	Ore (1354), Kringelborg (1483), Garnevrå (1509), Heslegård (1509), Nebølle-gård (1509), Kraghave (1569).
I alt	24	27	

Tabel 2. Antal falsterske bebyggelser nedlagt og opstået i perioden 1250–1682 fordelt på stednavnetypes endelsestyper. Årstallet i parentes bag de nytilkommne bebyggelser angiver den ældste skriftlige omtale.

Figur 6. Fordeling af stednavnetyper på Falsters 113 bebyggelser nævnt i forarbejdet til Matriklen 1688 (1682) samlet i grupper.

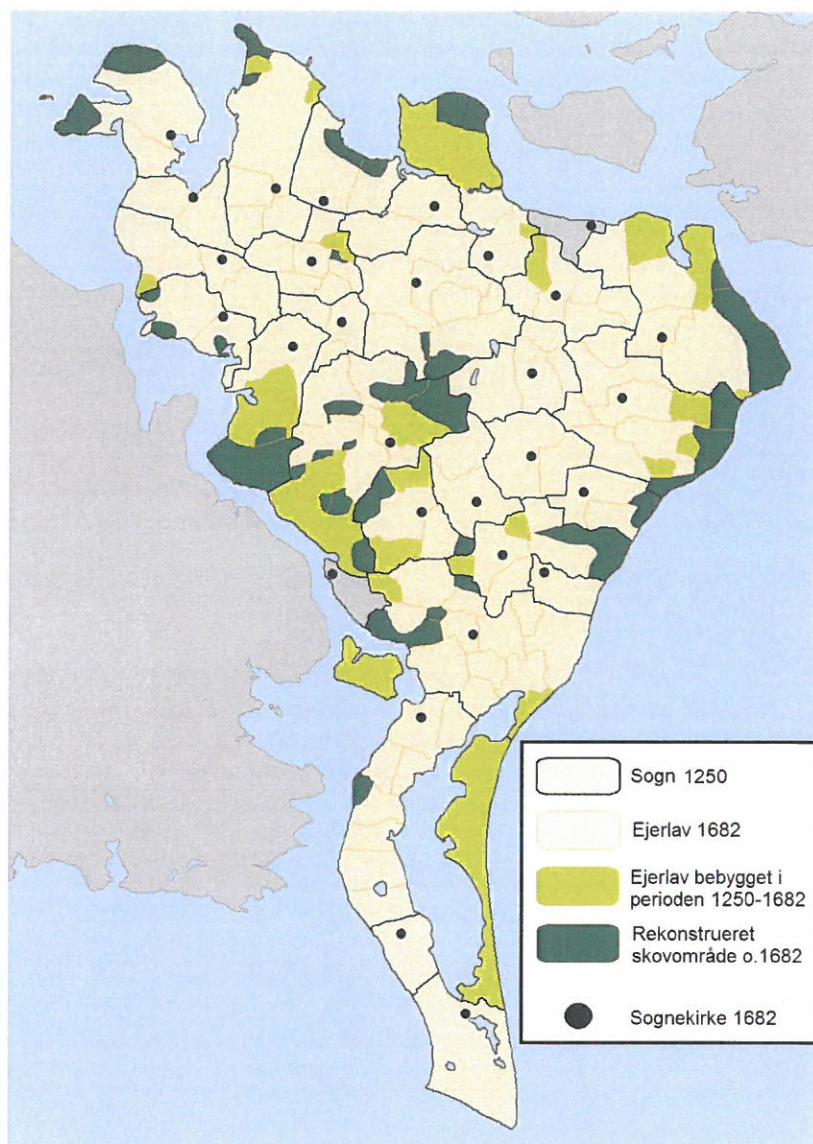
Falsterlisten bliver yderligere bebyggelses- og stednavnehistorisk interessant ved sammenligning med vort kendskab til Falsters samlede bebyggelses stednavnesammensætning i 1682. Her blev der registreret 113 landbebyggelser, hvoraf 27 var nye i forhold til Falsterlisten, mens til gengæld 24 manglede fra denne og dermed indikerer en nedlæggelse i den mellemliggende periode. Ser vi først på de 24 forsvundne/nedlagte bebyggelsers navne, fordeles disse sig med 19 *-torp*, to *-inge*, en *-løse*, en *-skov* og en *-næs*. Der kan således noteres en helt ekstrem overrepræsentation af endelsestypen *-torp*, der udgør knap 80 % af de nedlagte bebyggelser, ligesom hele 37 % af Falsters *torp*-bebyggelser kendt i midten af 1200-tallet er forsvundet i løbet af de efterfølgende

300 år. Også *inge*-gruppen er relativt hårdt ramt med 2 nedlagte ud af 8 landsbyer (25 %). Ingen kan der findes tilsvarende tendenser i Nordvestsjælland, hvor navne kendes på 40 bebyggelser nedlagt før 1682, hvoraf endelsestypen *-torp* alene tegnede sig for de 32 (80 %), suppleret med to *-inge*, to *-by* og to fra *tved/rød*-gruppen (Dam & Jakobsen 2008, 146).

Af Falsters 27 nytilkomne bebyggelsesnavne kan det noteres, at endelsestyperne *-by*, *-tved* og *-with* tilsyneladende fortsat var aktive i senmiddelalderen, hvilket vel er mest bemærkelsesværdigt for de to sidstnævnte, men i det mindste for Bønnet (af *Bonnetwith*) kan forklaringen måske være, at en sen anlagt rydningsbebyggelse kan have overtaget et eksisterende gammelt skovnavn. I alt er gruppen af 'skovnavne' vokset fra to til seks, hvilket især skyldes tilkomsten af tre nye bebyggelsesnavne på *-skov*, hvorved indikeres en vis kolonisationsproces af øens skovområder i perioden, hvilket i vidt omfang stemmer overens med mine andetsteds gjorte overvejelser angående Falsters kystskove (Jakobsen 2013). Dette støttes ydermere af det forhold, at uanset de nye bebyggelsers navnstype, så kan hovedparten af dem geografisk henføres til en beliggenhed langs Falsters kyst, jf. figur 7, hvor der endnu i 1600-tallet fandtes en del kystskov.

Den for mig mest overraskende observation er her det påfaldende lave antal af nytilkomne *torp*-bebyggelser i perioden 1250–1682, nemlig blot fire, hvoraf én tilmed efterfølgende nåede at blive nedlagt igen inden 1682 (Hvegelstrup, der kendes i perioden 1473–1590 (DS 11 s. 216)). Selvom dette nok indikerer, at *torp* som navnstype fortsat var aktiv for bebyggelser anlagt i senmiddelalderen, så udgør den senmiddelalderlige andel af Falsters kendte *torp*-bebyggelser altså dermed blot 8 %, hvilket er betydeligt lavere end hvad jeg selv ved tidligere lejligheder har antydet for eksempelvis Nordvestsjælland og Nordsjælland (Dam & Jakobsen 2007; Dam & Jakobsen 2010 s. 41–44).

Afslutningsvis kan undersøgelsen benyttes til en efterprøvning af den i Danmark hævdvundne opfattelse af, at sognekirkerne som oftest placeredes ved de ældste eksisterende landsbyer. Dette gælder som hovedregel også for landsognene på Falster, men som så mange andre steder er der også her flere undtagelser fra reglen. Det gælder først og fremmest for de tre *torp*-sogne Åstrup, Brarup og Idestrup, hvori der i hver findes en eller flere bebyggelser, som at dømme ud fra navnnetypen er ældre end kirkebyen: Vejringe og Moseby i Åstrup sogn; Lundby i Brarup sogn; og Sønder Ørslev, Ulslev og Tjæreby i Idestrup sogn. Til

Figur 7. Kirker og sogne på Falster 1250 med indikation af senere bebyggede ejerlav og områder med skov 1682. De rekonstruerede skovområder er efter Frandsen 1984, der overvejende byggede sin rekonstruktion på skov vist på de ældste konceptkort og matrikelkort (ca. 1760–1800).

denne gruppe kan til dels også regnes Nørre Vedby sogn, hvor sognekirken imidlertid ikke ligger i selve landsbyen Nørre Vedby, men i dennes ejerlav tæt på grænsen til Egelev – og faktisk tættere på denne end på 'sognebyen'. En mulig forklaring på sådanne forfordelinger af ældre bebyggelser i kirkeanlæggelsesmæssig sammenhæng kunne i teorien være senmiddelalderlige forskydnninger af sognegrænserne, men i ingen af de tre-fire falsterske tilfælde synes dette at være tilfældet, idet samme forhold på dette punkt også gjaldt i 1250.

Konklusion

Nærværende efterprøvning af muligheden for at rekonstruere høj- og senmiddelalderens landsognestrukturer ud fra bevaret skriftligt kilde-materiale viser for det første, at det generelt er muligt at genskabe et ret præcist billede af antallet af landsogne og disses centre (sognekirkerne) ved at kombinere sognestrukturen kendt fra 1600-tallets matrikler med senmiddelalderlige og tidlig-moderne omtaler af sogneduskilninger og -sammenlægninger. I Nordvestsjælland er blot tre ud af 79 landsogne (4 %) dannet i perioden 1320–1682, mens resten kan betegnes som højmiddelalderlige; på Falster kan alle sognene anno 1682 føres tilbage til midten af 1200-tallet. I Nordvestsjælland kan det endvidere konstateres ud fra de bevarede skriftkilder, at fem til ti af regionens i alt omkring 400 middelalderlige bebyggelsesejerlav (1–3 %) med sikkerhed eller rimelig sandsynlighed har skiftet sognetilhørsforhold i perioden 1300–1682, hvilket har medført større ændringer af sognegrænseforløbet for 14 af sognene kendt i 1682 (18 %) og 10 af sognene fra omkring år 1300 (13 %). En kontrolsammenligning med ændringer i sognestrukturen på Falster i perioden 1250–1682 indikerer imidlertid, at denne andel formentlig er sat alt for lavt, idet andelen af falsterske ejerlav med ændret sognetilhørsforhold i nævnte periode ligger på 10–15 %, og at dette har betydet større ændringer i sognenes form og størrelse for henved to tredjede af Falsters landsogne. Da der darligt kan fremføres nogle oplagte argumenter for, at sognestrukturen efter 1250 skulle have været markant mere dynamisk på Falster end andre steder i Østdanmark, bør det mane til større forsigtighed end hidtil almindeligvis antaget med hensyn til retrogressive tilbageprojektioner af de fra 1600-tallet kendte sognestrukturer til situationen i den sidste del af højmiddelalderen (1200–1350).

Af særligt stednavnmæssige aspekter ved undersøgelsen har det kunnet konstateres, at først og fremmest bebyggelser af endelsesty-

pen *-torp* suppleret med andre overvejende middelalderlige navnetyper har været involveret i ændringer af sogne tilhørsforholdet, hvilket formentlig skal finde sin forklaring i at sådanne ændringer især skete for sognemæssigt perifert placerede bebyggelser med relativt sen anlæggelse. Analyserne fra begge casestudies har desuden påvist, at omkring 80 % af alle kendte landsbynedlæggelser i den undersøgte periode gjaldt bebyggelser af stednavnetypen *-torp*. Samme endelsestype fylder derimod påfaldende lidt i gruppen af falsterske landsbyer opstået i perioden 1250–1682, der især domineres af naturnavne, herunder diverse former for skov- og rydningsindikerende navne. Endelig kan den kombinerede sognes- og stednavneundersøgelse for Falster konkludere, at hvor bebyggelser med yngre navnetyper er blevet sognesbyer til trods for eksistensen af navnemæssigt ældre bebyggelser i sognet, skal forklaringen tilsyneladende *ikke* søges i efterfølgende ændringer af sognegrænseforløbet, idet ingen af de forfordelte landsbyer af ældre navnetyper vides at have været involveret i sådanne omstruktureringer.

Kilder og litteratur

- Anglert, Mats, 1995: Kyrkor och herravälde – Från kristnande till sockenbildning i Skåne. Lund.
- Blaaberg, Claus, 1992: Sognedannelsen i dansk middelalder. København.
- Christensen, Aksel E., 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. I: Nordisk Kultur 2. Befolkning i Middelalderen. Red. J. Brøndum-Nielsen et al. Stockholm-København-Oslo, s. 1–57.
- Dahlerup, Troels, 1971: Sogn. I: Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 16, sp. 374–375.
- Dam, Peder & Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, 2007: Danske middelalderlige rydningsbebyggelser. I: Nordiske navnes centralitet og regionalitet. Rapport fra NORNA's 35. symposium på Bornholm 4.–7. maj 2006. Red. B. Eggert et al. (NORNA-Rapporter 82). Uppsala, s. 35–59.
- Dam, Peder & Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, 2008: Historisk-Geografisk Atlas. (Atlas over Danmark 7). København.
- Dam, Peder & Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, 2010: Nordvestsjællands kystbebyggelse fra vikingetid til ca. 1700. I: Kystkultur. (Fra Nordvestsjælland 2009.) Holbæk, s. 11–45.
- DD = Diplomatarium Danicum. 1938 ff. København.
- DK:HA = Danmarks Kirker, Holbæk Amt. Udg. M.L. Jørgensen et al. 1979–94. København.
- DKL = Danske Kirkelove. Udg. H. Rørdam. 1883–89. København.
- DS = Danmarks Stednavne 1 ff. 1922 ff. København.
- Frandsen, Karl-Erik, 1984: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. København. Kortet er udgivet digitalt til GIS-brug af Peder Dam:

- Det digitale bebyggelses- og ejerlavskort 1682–1683. (Netpublikation. <http://www.hiskis.dk>).
- Gissel, Svend (red.), 1989: Falsterundersøgelsen. Odense.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig, 2004: Middelalderens landbrug og bebyggelse: En statistisk-geografisk undersøgelse af landbrugs- og bebyggelsesforholdene i NV-Sjælland gennem vikingetid, middelalder og tidlig moderne tid. Geografispeciale. Roskilde Universitetscenter. (Netpublikation. <http://www.jgjj.dk/speciale.pdf>).
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig, 2013: Kystskov i vikingetidens og middelalderens Danmark – onomastiske og andre historisk-geografiske spor efter et sagnomspundent kystskovsbælte. I: Nøvn i strandamentanini – Navne i kystkulturen – Forelæsninger fra det 41. NORNA-symposium i Tórshavn 2.–4. juni 2011. (NORNA-rapporter 89). Red. T. Jakobsen et al. Uppsala, s. 112–130.
- KB = Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold. 1885 ff. København.
- Matriklen 1662–64 ('Frederik III's matrikel'). Rigsarkivet, København. Ikke udgivet. Excerpter af matrikelprotokollerne er indsamlet ved Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet.
- Matriklen 1688 ('Christian V's matrikel', herunder Markbøgerne 1682–83). Rigsarkivet, København. Delvist udgivet i summarisk form af Henrik Pedersen: De danske Landbrug – Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688. 1928, genoptryk 1975. København.
- Nyborg, Ebbe, 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse: Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. I: hikuin 12. Højbjerg, s. 17–44.
- Pedersen, Morten, 1999: Det tidlige kirkebyggeri og sognedannelsen på Falster. Historiespeciale. Odense Universitet.
- Porsmose, Erland, 1981: Den regulerede landsby – studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel. Odense.
- RDJb = Roskilde Domkapitels Jordebog (1568). Udg. J.O. Arhnung, 1965: Roskilde Domkapitels Jordebog 1568. København.
- RJb = Roskildebispens Jordebog (1370–80). Udg. C.A. Christensen, 1956: Roskildekirkens Jordebøger og Regnskaber. I: Danske middelalderlige Regnskaber 3. rk. I. København, s. 1–207.
- RJbS = Roskildebispens Jordebog, Sogneliste 1 og 2 (ca. 1320). Udg. som del af RJb (se ovenfor).
- RO = Ribe Oldemoder, Avia Ripensis (1321–30). Udg. O. Nielsen, 1869: Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol nedskrevet 1290–1518 kaldet »Oldemoder«. København. Genoptryk i: Corpus codicum Danicorum medii aevi 8. 1967. København.
- Sawyer, Peter, 1988: Dioceses and Parishes in Twelfth-Century Scandinavia. I: St Magnus Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance. Red. B.E. Crawford. Aberdeen, s. 36–45.

- SSC = Slesvig Stifts Cathedraticumliste (1436).
- SSL = Sjællands Stifts Landebog (1567). Udg. S. Gissel, 1956: Sjællands Stifts Landebog 1567. København.
- Thomsen, Albert, 1936–37: Holbæk Købstads Historie. Holbæk.
- Trap = Trap Danmark. 5. udgave. Red. N. Nielsen et al. 1953–72. København.
- Ulsig, Erik, 2004: Århusundersøgelsen – under Det nordiske Ødegårdsprojekt. Århus.
- VJbF = Kong Valdemars Jordebog, Falsterlisten (ca. 1250). Udg. S. Aakjær, 1926–43: Kong Valdemars Jordebog. København; C. Lisse, 1989. I: Falsterundersøgelsen 2. Red. S. Gissel. Odense, s. 5–21.
- VSK = Videnskabernes Selskabs Kort (1761–1820). Rigsarkivet, København. Ældste videnskabligt baserede kortlægning af hele Danmark, optegnet i 1:20.000 ('konceptkort'), trykt i 1:120.000. Udgivet digitalt til GIS-brug. (Netpublikation: <http://www.hiskis.dk>).
- ÆDA = Ældste Danske Archivregistraturer. 1852–1910. København.
- ÅDJb = Århus Domkapitels Jordebøger (ca. 1310). Udg. P. Rasmussen, 1972–75: Århus Domkapitels Jordebøger 1315–1664. København.

Summary

Reconstructing medieval parish borders

– Considerations based on case studies from north-west Sjælland and Falster

Just like in most other parts of Europe, a formalized structure of parishes was formed in Denmark during the twelfth century. A complete list of parishes is, however, not preserved for the entire kingdom until two national land registers of the seventeenth century, while such lists are extant for three Danish dioceses in the fourteenth and fifteenth centuries. Furthermore, the exact form of the parishes with their borders is generally not known until the first cartographical mapping in the late eighteenth century. Based on these maps and land registers, the geographical parish structure for all of Denmark has been reconstructed by Karl-Erik Frandsen, and later the *DigDag*-project, back to the second half of the seventeenth century. The study behind this paper has tried to test to what extent it is possible to reconstruct the parish structure even further back in time. Two case studies from north-west Sjælland and Falster both show that the number of rural parishes, at least for the Danish isles, seems quite safe to reconstruct from the 1680s back to around 1250, since the apparently rather few changes that have occurred typically will be possible to identify and approximately date from the extant written sources. A comparative analysis of the thoroughly studied region of north-west Sjælland, which can be termed as very typical for

eastern Denmark with regard to preserved source conditions, with the region of Falster, which provides a unique parish list from around 1250, does, however, also suggest that even though the number of parishes have been relatively fixed, about two thirds of all parishes may have seen major adjustments of their internal boundaries in the period 1250–1682 – and that only a minority of these can be expected recorded in contemporary sources. The paper also lists a number of observations in relation to the place-names of those settlements that especially seem to have been exposed to possible changes regarding their parish affiliation.

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen
Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet
jgj@hum.ku.dk